

Vallfärder till vasaborgar

– från bildningsresande till kulturarvsturism

av Mia Geijer

LEVANDE- OCH TILLGÄNGLIGGÖRANDE AV kulturhistoriskt värdefulla byggnader framstår idag som en kärnuppgift för de kulturarvsförvaltande myndigheterna. Medan tidigare berättelser kring slott och borgar i stor utsträckning handlat om den stora, nationella historien fokuseras i dag kulturarvets betydelse för social tillhörighet och mångfald i en tid av globalisering.¹ Det återspeglar de gällande kulturpolitiska målen om allas delaktighet och rätt till kulturarvet. Oavsett hur kulturarvet omsätts och tolkas i olika tider framstår de kulturhistoriskt intressanta byggnaderna som materialiserad historia, platser där vi kan minnas, göra vår historia begriplig och inhämta kunskap. Flera av landets främsta turistattraktioner utgörs av kulturhistoriskt intressanta bebyggelsemiljöer. Men hur det byggda kulturarvet etablerats och utvecklats som besöksmål har sällan berörts av forskningen.²

Vasaslotten tillhör en grupp byggnader vilka sedan mitten av 1800-talet vårdas och förvaltas som ett nationellt kulturarv.³ De har i egenskap av historiska och kulturhistoriska minnesmärken över såväl Sveriges politiska historia som regionernas samhörighet med nationen, besökts av en växande skara turister. Besöksskaran vid slotten har vidgats, från de tidiga bildningsresenärerna till dagens kulturarvs- och upplevelseturister. De främsta besökslotten har varit Gripsholm, Vadstena och Kalmar. Slotten i Örebro, Uppsala, Linköping och Västerås är alla residensslott och inrymde till helt nyligen lokaler för länens förvaltning. Också dessa mindre uppmärksammade slott har presenterats som historiskt framträdande platser och har därför framstått som besöksmål.

I kulturarvsmyndigheternas arkivhandlingar möter oss slottsbesökarna genom tjänstemännens ögon. Genom dem kan vi följa turismens

utveckling från början av 1800-talet och hur denna utveckling hanterats av kulturarvsförvaltningen. Vilka slottsturisterna har varit framgår sällan av de handlingar som behandlar bruk och gestaltning av vasaslotten – men undantag finns. I min forskning kring vasaslotten har jag träffat på enskilda ögonblicksbilder, vilka speglar besökarnas reaktioner och uppfattningar. Bilden kompletteras av anteckningar kring evenemang, reseskildringar och resehandböcker. Källorna visar att här finns ett intressant forskningsfält som ger perspektiv på den idag så aktuella frågan om utvecklande av bebyggelsemiljöer som besöksmål för en kulturarvs- och upplevelsebaserad turism.

Vasaslotten blir historiska minnesplatser

Intresset för vasaslotten som patriotiska minnesplatser tycks ha uppstått redan i slutet av 1700-talet. Den första guiden till Gripsholms slott gavs ut redan 1755.⁴ De resande utgjordes av en elit av förmögna och bildningssökande.⁵ Historiska händelser och platser beskrevs bland annat genom *Upfostrings-sällskapets tidskrift* som publicerades från 1770-talets början. Bokutgivningen utvecklades markant från 1700-talets senare hälft, trots perioder av politiska restriktioner.⁶ Historiska och topografiska verk var populära och därmed spreds intressen för slotten som de platser där viktiga scener ur den svenska historien utspelats. Anders Fryxells *Berättelser ur den svenska historien* gavs ut under perioden 1823–1872 och fann en vid läsarskara. Ulric Thersners *Fordna och närvarande Sverige* gavs ut under åren 1828–1842 och fortsattes av hans dotter Thora Thersner 1843–1867.⁷ En flitig författare som förenade geografi och historia

FIGUR 1. På en plansch ur C. Forssells ETT ÅR I SVERIGE från år 1827, framställdes Karin Månsdotters besök i Erik XIV:s fängelse i Gripsholm.

var Wilhelm Tham. Hans landskapsbeskrivningar behandlade Vasaslotten, där sådana fanns.⁸ Än mer vikt vid de historiska minnena lade folklivsskildraren Herman Hofberg i *Genom Sveriges bygder*, vars första utgåva publicerades år 1872.⁹

Vid sidan av den topografiska och historiska litteraturen var historieromanerna en egen genre som ökade intresset för vasaslotten. De utgjorde lämpliga scener för mer eller mindre fantasirika skildringar av historiska personer och miljöer. Herman Bjursten, ungdomskamrat till arkitekten och sedermera överintendenten Helgo Zettervall, hör till gengrens företrädare. Hans novellsamling *Vadstena förr och nu* utgavs år 1858.¹⁰ Handlingen i en av Bjurstens teaterstycken utspelade sig på Gripsholm.

Mot slutet av 1800-talet uppstod en konstvetenskaplig och så småningom också en kulturhistorisk litteratur, som behandlade slotten som tidiga

exempel på en medveten svensk arkitektur. För en av den svenska konstvetenskapens pionjärer, Carl Georg Brunius, representerade vasaslotten Gustav Vasas förstörelse av den katolska kyrkans konstskatt. Slottens prakt hade utvecklats på bekostnad av rikedomarna i de medeltida kyrkor som var hans främsta intresse.¹¹ Senare representanter för denna kunskapsuppbyggnad, exempelvis Gustaf Upmark d.ä. och August Hahr, hade en väsentligt mer positiv syn. Kring sekelskiftet 1900 framhölls vasatidens renässans som en källa till inspiration för en inhemskt sinnad arkitektur.

Att slotten kom att bli besöksmål för en växande bildningsturism hänger också samman med den ekonomiska utvecklingen i spåren av näringsfriheten och industrialiseringen som på allvar tog fart kring mitten av 1800-talet. De nya formerna för ekonomiskt utbyte och arbete samt utbildningsreformer bidrog till att kretsen av potentiella

bildningsturister ökade.¹² Denna utveckling löper parallellt med att möjligheterna att bekvämt nå slotten successivt ökade. För en mindre långväga besöksgrupp utgjorde slottsområdena uppskattade rekreationsmiljöer sedan slottens närområden öppnades som promenadområden. I flera fall genomfördes planteringar i avsikt att försköna slottens närområden. I Västerås bildade den anslutande parkanläggningen ett slags minneslandskap över rikets och regionens stora män.

År 1885 bildades Svenska Turistföreningen efter förebilder från föreningar i England och Norge. Det brukar ofta framhållas att den tidiga svenska turiströrelsen inriktades på naturupplevelser men de viktiga nationella minnesplatserna ingick tidigt bland de besöksmål som föreningen propagerade för. Hans Hildebrand blev föreningens ordförande år 1887.¹³ Redan i de tidiga årgångarna av föreningens årsskrift presenterades de historiska

platserna som besöksmål. I föreningens resehandböcker intog landets historia en betydande plats vid sidan av och ibland sammanflätad med naturupplevelserna.

Till det faktum att slotten blev attraktiva som besöksmål bidrog musealiseringen av delar av dem. Redan från Gustav Vasas tid hade vissa samlingar förts till Gripsholm. När statens porträttsamling instiftades 1822 blev Gripsholms slott värd för samlingen.¹⁴ I några av slotten har läns-museer, vilka uppstod ur fornminnesföreningarnas samlingar, haft lokaler.¹⁵ Förutom att slotten var historiska miljöer, fanns outnyttjade utrymmen vilka staten kunde ställa till föreningarnas förfogande. Från 1873 uppläts den så kallade unionssalen och sydvästra tornkammaren i Kalmar slott till länets fornminnesförening.¹⁶ Museet expanderade till angränsande utrymmen och tog också de bevarade praktrummen i besittning. Närkeföreningen erhöll lokaler i sydvästra tornet av Örebro slott år 1881, och efter en period av ombyggnad kunde museet öppnas år 1884.¹⁷ Museets närvaro i slottet fick fysiska konsekvenser för den stora yttre restaurering som genomfördes åren 1897–1901. Fornminnesföreningen bidrog med pengar för att höja det sydvästra tornet i syfte att åstadkomma utvidgade museilokaler. I Västerås slott fick fornminnesföreningen disponera museilokaler från år 1889.¹⁸ Museerna innebar att slotten fick kompletterande attraktioner för såväl en lokal publik som för tillresande, även om öppettiderna till en början var begränsade.

Att slotts- och museibesökarna ibland kunde förväntas vara långväga, framgår av argumentationen för att restaurera några av praktsalarna i Kalmar år 1874. Då anfördes såväl ett kungabesök med anledning av en järnvägsinvigning som att antropologer från större delen av Europa kunde förväntas besöka slottet och dess museisamlingar.¹⁹ Svenska fornminnesföreningens årsmöte hölls i Kalmar slott 1881, vilket medförde besök av forn-vänner från hela landet. Christoffer Eichhorn höll föredrag om slottets konsthistoriska värde.²⁰ Föredraget trycktes i fornminnesföreningens årsbok,

FIGUR 2. Framsidan till menykort från den högtidliga middag på Kalmar slott som hölls i samband med järnvägsinvigningen 1874. Foto Kalmar länsmuseum.

och blev därmed tillgängligt för fler än de deltagande fornvännerna.

Vitterhetsakademien lät år 1891 göra en plan för ruinvård vilken omfattade ruinerna i Nyköping och Borgholm.²¹ År 1897 hade Nyköpings slottsområde befunnits vara i ett "synnerligt vanvårdat skick", men en uppsnygning av slottsområdet hade påbörjats och små planteringar och gräsmattor hade anlagts.²² Under 1910-talet genomfördes museiinredningar i Nyköpings hus, vilket öppnades för allmänheten år 1918. Länsmuseet utvidgades successivt inom slottsområdets ännu brukbara byggnader.²³ Slottets attraktionskraft låg i dess medeltida, tidvis dramatiska historia. Portvalvet, med kvadermålade fasader, och Kungstornet var dock av omisskännlig vasatida karaktär. De restaurerades som minnesmärken över slottets forna renässansglans.²⁴ Under de följande decennierna fick läns museerna en viktig roll att spela i den pedagogiska organisation för folkhemmets medborgarbildning, vilken under Sigurd Curmans tid som riksantikvarie växte fram inom den kulturminnesvårdande sektorn.²⁵

Dagdrivare och patrioter vid Vadstena och Gripsholm

Sedan Överintendentsämbetet övertagit förvaltningen av slottet tillmättes de konstnärliga och historiska värdena väsentligt ökad vikt.²⁶ I handlingar kring de första restaureringarna av vasaslotten reflekteras inte över vilka befolkningsgrupper som kunde tänkas besöka slotten. Att det inte var för den lokala befolkningen som slotten skulle ställas i ordning som minnesmärken framgår av Överintendentsämbetets konduktör Fredrik Wilhelm Scholanders skriftliga utfall över lokalbefolkningen, representerade av arbetskarlar, bondforor och fattiga vedsamlare. Exempelvis hävdade Scholander att det var meningslöst att sätta in nya glas i slottets fönster, som "sedan långliga tider är ett kärt och lätt träffat kastmål för ungdom och okynniga dagdrivare..."²⁷ Scholander påtalade att slottet saknade skydd mot denna vandalisering, eftersom det låg utanför staden och dess polismyndighetsområde.²⁸

I Vadstena fanns inget lokalt intresse bland stadens borgare för att bevara och restaurera slottet och dess vallar. De senare låg i vägen för

den planerade hamnutbyggnaden, vilken skulle genomföras för att förbättra stadens konkurrenskraft som handelsplats och utskेppningsort för sjöfarten över Vättern och genom Göta kanal. I Kalmar däremot fanns en lokal opinion som verkade för slottets restaurering. Men också där fanns stenkastande pojkar och andra som, ur den förvaltande myndighetens perspektiv, ställde till ofog på slottsområdet.²⁹ Den tidiga slottsbesökskaran hade heller inte varit särskilt aktsam om de dyrbara slottsinredningarna. Turister hade brutit loss partier av inredningen i Erik XIV:s kammare för att ta med sig som souvenirer och ristat in sina namn i vägghugget. Det behövdes någon slags organisation för visning och tillsyn av slottet, sedan länsfängelset flyttats därifrån. Samtidigt som den första etappen av upprustningsarbetena inleddes i Kalmar anställdes en vaktmästare, som fick sin bostad i slottet. En av hans uppgifter var att hålla uppsyn över slottsområdet. En annan var att visa slottets inre för besökare mot ersättning i form av en "skådepenning", vilket tidigare hade skötts fångvaktarna.³⁰

Kring sekelskiftet 1900 var de bevarade vasaslotten fast etablerade som ett nationellt kulturarv. Historieämnet och historiska personer hade en stor betydelse i det allmänna medvetandet. Till detta bidrog åter historisk litteratur, Carl Grimbergs böcker tillhör historiegengrens mest lästa. Slottens ställning i det allmänna medvetandet märktes i de ökade förfrågningarna om att få disponera slotten för olika arrangemang. När en svensk avdelning av Kristliga studentvärldsförbundet bildades år 1895, förlades ett samnordiskt möte till Vadstena slott. Organisatörer var Karl Fries och Johan Adolf Kolmodin.³¹ Mötet föregicks av en omfattande korrespondens mellan Överintendentsämbetet och mötesorganisationen. Främst gällde det att garantera att ordning och säkerhet upprätthölls när så många människor samtidigt vistades i slottet.³²

Det låg i statens intresse att dess byggnader användes rationellt. I Vadstena kom landsarkivets etablering i slottet år 1900 att innebära upprepade konflikter mellan arkivets ständigt växande lokalbehov och krav på säkerhet för de handlingar som det inrymde och allmänhetens tillträde.³³ Den första yttringen av denna konflikt inträffade redan under landsarkivets första år. Segelsällskapet

FIGUR 3. Deltagarna i det nordiska studentmötet är samlade till fotografering framför Vadstena slott år 1895. Foto Östergötlands länsmuseum.

Vettern anhöll om att få disponera borggården under en timme en söndag i juli år 1900 för att avsluta två tävlingsdagar med en fosterländsk fest. Segelsällskapet framhöll i sin ansökan att det sedan flera år tillbaka haft förmånen att utan att störas av allmänheten "...få höja ett lefve för Konungen och fosterlandet och den fosterländska idrott, sällskapet företräder, samt verkställa prisutdelningen".³⁴

Ansökan överlämnades till landsarkivarie Victor Örnberg, vilken bestämt avvisade den. Enligt Örnbergs åsikt hade slottet kommit att betraktas som en allmänning. Nu hade slottet fått en ny och betydande uppgift som förvaringsplats för Östergötlands och de angränsande landskapens viktiga historiska handlingar. Grunden för värden av slottet var därför inte att det var en historisk byggnad. Det primära var skyddet av de värdefulla handskrifter som förvarades och skulle kunna komma att förvaras där samt allmänhetens förtroende för arkivets förmåga att uppfylla sina skyldigheter.³⁵

Han fortsatte sin skrivelse med att hävda att inga andra möten borde få hållas i framtiden, "... för så widt ej mannamån skall utöfvas, lär swåriligen ett sällskap gifvas, men åt *andra* sådana (såsom arbetarföreningar, nykterhetssamfund m.fl.) wägras tillstånd". Möjligen kunde Örnberg tänka sig att sådana möten som åsyftade någon slags välgörenhet kunde godkännas. De evenemang för vilka wasaslotten uppläts under första hälften av 1900-talet präglades överlag av kulturella, patriotiska eller välgörenhetssyften. I bland annat Vadstena, Kalmar och Uppsala anordnades tillfälliga utställningar och "kulturmässor" under 1900-talet, som under kortare perioder öppnade delar av slotten för allmänheten.

I en skriftväxling mellan Länsstyrelsen i Södermanland och Riksmarskalksämberet påtalade ämbetet att det rådde oordning vid Gripsholms slott. Det orsakades av besökarna, "bland hvilka skaror förekommit socialistföreningar m.fl. som

dels utforo i upproriskt och lasteligt tal dels skredo till öfverfall och slagsmål..." Eftersom slottsområdet inte stod under polisbeskydd fanns ingen möjlighet att ingripa mot det som Riksmarskalksämberet uppfattade som störande inslag i folklivet kring slottet. Enligt skrivelsen kunde besöksmängden en sommarsöndag uppgå till hundratal, ibland till och med tusentals, människor.³⁶ De som ville besöka slottet invändigt "föstes" omkring i grupper av kastellanen, som ansvarade för visningarna.³⁷ Ett av de viktigaste argumenten för restaureringen av Gripsholms slott var att visningsverksamheten av slottet med dess porträttsamling och kulturhistoriskt intressanta interiörer måste organiseras så att besökarna kunde ströva fritt i slottet. Därför var en pedagogisk hängning av porträtt och en kulturhistoriskt grundad restaurering av rumsinredningarna såväl som av slottets yttre nödvändig.³⁸

Passande bruk i Kalmar slott

Under 1920-talet inledde Martin Olsson en omfattande omgestaltung av Kalmar slott, i syfte att presentera slottets renässanskaraktär och medeltida historia för en besökande allmänhet.³⁹ Upprinnelsen till restaureringsarbetena förtjänar en närmare presentation, eftersom den visar olika uppfattningar om hur slottsområdet skulle brukas och skillnader i olika gruppers intressen av slottsområdet.

Sedan år 1879 hade området kring slottet disponerats av Kalmar stad och samplanterats med stadsträdgården till ett sammanhängande promenadstråk.⁴⁰ Slottsområdet blev ett populärt utflyktsmål för söndagslediga Kalmarbor. Men stora delar av slottet stod tomt. Rikets revisorers påpekande om att statens byggnader borde användas på ett ändamålsenligt sätt hade lett till ett förslag om att inrätta landsarkiv i slottet. Vid samma tid hade fråga också väckts om att utnyttja slottet för en rekryt- och kadettskola. Det senare förslaget möttes av motstånd bland Kalmars befolkning. Protestlistor med namnpåskrifter vilka representerade ett brett spektrum av stadens invånare sändes in till Kungl. Maj:t.⁴¹ Bland stadens borgare bildades också en förening av samma typ som i Gripsholm och Örebro med föresats att bidra till slottets fortsatta restaurering.

August Hahr, som etablerat sig som renässanskännare kring förra sekelskiftet, uppmärksammade i en rad skrifter under åren 1906 till 1919 hur slottet förföll.⁴² Den yttre borggården hade etablerats som en allmän plats för Kalmarborna. Här hölls såväl fester som religiösa möten. För de patriotiskt sinnade och för dem som värnade om slottet som en historisk minnesplats och en kulturhistoriskt värdefull byggnad var det framför allt festandet och det vanvårdade yttre som stack i ögonen. I Byggnadsstyrelsens arkiv finns flera brev som vittnar om upprörda känslor bland besökare. En besökare beklagade sig över att ogräset frodades på vallarna och att det låg papper, tomma cigarettaskar och fimpar strödda över marken. På planen sydväst om slottet stod en dansbana och rester av salustånd och kullstjälpta bänkar. "Man kunde icke undgå intrycket af allmänt förfall och en oförsvarlig brist på vård af denna statens dyrbara egendom..."⁴³

Teaterföreställningar på slottsområdet kunde också ifrågasättas. Teaterdirektören Halvar Falck hade år 1920 sökt tillstånd hos länsstyrelsen att uppföra något av folklustspelen *Värmlänningarna*, *När byskräddaren och byskomakaren bytte bort sin pojke* eller *Per Olsson och hans käring*.⁴⁴ Byggnadsstyrelsen, som nu skärpt organisationen kring upplåtandet av slottsområdena, vände sig till Teaterförbundet för att få en bedömning av skådespelens kvalitet. Förbundet avrådde bestämt från att enklare folklustspel skulle uppföras vid slottet. Det var förbundets bestämda åsikt att endast dramatik som samspelade med slottets historiska stämning kunde tillåtas.⁴⁵ Såväl denna som upprepade ansökningar från teaterdirektör Falck avslogs.

Också andra framställningar om att få disponera slottsområdet behandlades restriktivt.⁴⁶ Frälsningsarméns sedan många år återkommande friluftsmöten på södra vallen ifrågasattes av flera orsaker. Martin Olsson menade att det kunde betraktas som orättvist om frälsningsarmén fick disponera vallarna medan andra ansökningar avslogs. Mötena hindrade såväl lokalbefolkning som turister att njuta av stillheten, den historiska stämningen och den vackra utsikten över sundet. Slottsområdets upplåtelser för vitt skilda ändamål bidrog till att "profanera det historiska minnesmärket...", fortsatte Olsson.⁴⁷ Mera praktiskt be-

tingade argument mot upplåtelse av slottsområdet var att olycksrisken var stor och att själva vallarna kunde skadas av att många samtidigt vistades där. Frälsningsarméns möten begränsades till två gånger per sommar.⁴⁸

Under de dryga 20 år Martin Olsson ledde restaureringen av slottet rensades spåren från fängelse, magasins- och bryggeriperioderna ut i syfte att lyfta fram renässansens interiörkonst, medeltida spår och neutralt utformade museirum. Fornminnesföreningens samlingar hade hittills inhysts i några av de bäst bevarade renässansrummen. Kritik hade framförts över att de överbelamrade museimontrarna störde upplevelsen av de praktfulla rummen och museets utrymmesbehov tillgodosågs nu i andra rum.⁴⁹ I läns museets utställningshallar tillämpade Sigurd Wallin en för tiden modern utställningspedagogik i presentationen av regionens folkkonst och högre ståndskultur.⁵⁰ Museibesökaren fick också en inblick i Kalmar slotts byggnadshistoria. En byggnadshistoria om vilken kunskapen ökat väsentligt genom de omfattande arkeologiska, byggnadsarkeologiska och byggnadshistoriska undersökningar vilka utförts parallellt med restaureringsarbetena. Slottets yttre karaktär av försvarsanläggning förstärktes av att vallgraven åter gjorts vattenförande och att vallarna rustats upp och jämnades av.

Slottsbesöken organiseras

Från år 1938 hade alla arbetande svenskar laglig rätt till två veckor semester. Semesterns längd ökade sedan successivt. Naturligtvis bidrog detta till en ökad inrikesturism. Tidsmässigt sammanföll det med att kulturminnesvården började inlemmas i folkhemmets pedagogiska system, byggt på ett utvecklingshistoriskt perspektiv.⁵¹

I de slott där det fanns läns museer svarade dessa för de allmänna visningarna. Där museer inte fanns organiserades mottagandet av besökarna genom Byggnadsstyrelsens instruktioner. Fasta taxor och tider fastställdes och särskilda avgifter för grupper och skolklasser infördes. I en del fall

kunde entréavgifterna verka avskräckande höga. En lärare i Vadstena påpekade att skolan saknade resurser för att bekosta slottsbesöken och att en del barn därför riskerade att utestängas om föräldrarna inte hade råd eller av andra skäl inte ville stå för entrékostnaderna.⁵² Skolklasser var heller inte alltid väl sedda från vaktmästarens sida. Det kunde vara svårt att hålla ihop hela gruppen och i värsta fall hände det att barn i oöverblick "klottar på väggar och dörrposter".⁵³

Det var vaktmästarna vid de olika anläggningarna som mottog de instruktioner som reglerade visningsverksamheten. Normalt skötte vaktmästaren denna syssla med hjälp av sin familj. Att visningsinstruktioner noga följdes illustrerar en incident som inträffade vid Borgholms slottsruin den 5 oktober år 1932. Instruktioner för slottets visning hade utfärdats hösten 1928 och gällande regler anslags vid ruinens entré. En dag i oktober infann sig en grupp män vid ruinen och begärde att bli insläppta. Vaktmästarens dotter befann sig av en händelse vid slottsruinen och hon krävde att herrarna skulle betala den ordinarie avgiften om 50 öre samt en extra avgift om 25 öre, eftersom besöket

FIGUR 4. Anläggningarna från bränneritiden rensades bort av Martin Olsson. I början av 2000-talet gjordes museiinstallationer i ståthållarvåningen som åter åskådliggör bränneriverksamheten. Foto författaren.

skedde vid en tid då ruinen normalt var stängd. Männen, vilka presenterade sig som rikets revisorer, krävde att bli insläppta utan att lösa biljetter. Vaktmästardottern stod på sig, och förklarade att hon inte hade rätt att avgöra om undantag skulle göras. Till slut betalade besökarna det avkrävda biljettpriset.

Revisorerna ställde en klagoskrivelse till Byggnadsstyrelsen, som i sin tur bad vaktmästaren, C. Th. Gustafsson att förklara sig. Gustafsson blev illa berörd av det inträffade, under de 24 år han verkat som vaktmästare hade han aldrig förut blivit utsatt för några klagomål. Han framhöll att hans dotter hade handlat enligt instruktionerna. Den ordinarie visningsperioden var slut den 15 september och därefter kunde den extra avgiften tas ut om vaktmästaren så önskade. Charles Lindholm

vid byggnadsstyrelsen kunde enkelt kontrollera att Gustafssons påpekande var riktigt. Lindholm kunde också konstatera att revisorerna inte hade anmält sitt besök, vilket de borde ha gjort enligt gällande regler. Vaktmästardotterns agerande hade alltså varit oklanderligt när hon vägrat att göra undantag för revisorerna, meddelade Lindholm, till vaktmästarens lättnad.⁵⁴

Också vaktmästaren i Vadstena utsattes för klagomål. Detta kom från en brevskrivare, B.W. Jönsson från Hälsingborg, som hävdade att vaktmästaren uppträtt ohövligen mot honom och hans sällskap. Trots upprepade försök hade de nekats tillträde till slottet. Däremot släppte vaktmästaren in en annan grupp besökare, vilka representerade en mer välbeställd samhällsklass, av klädseln att döma. Jönsson misstänkte att skillnaden i behand-

FIGUR 5. Besökare vid Vadstena slott en sommardag år 1933. Foto D. Lundgren, Östergötlands länsmuseum.

ling bottnade i att de elegantare besökarna skulle vara hågade att lämna mer "drickespengar" än vad "Medelsvensson har lust att spendera". Han menade sig dela uppfattningen med många andra slottsbesökare.⁵⁵

Landsantikvarien och tillsynsmannen Gustaf Fjetterström trädde till vaktmästare Clas Rogalins försvar. Vaktmästarsysslan kombinerades med heltidstjänstgöring i landsarkivets expedition. Anspråk på visningar av slottet var enligt Fjetterström enerverande och störde den viktiga arkivverksamheten. Fjetterström hävdade att det med tanke på tjänstens karaktär inte var förvånande att vaktmästaren någon gång ibland måste avvisa besökare. Allmänheten hade fått för vana att kräva visningar när som helst på dagen. Vaktmästaren fick stå ut med oförsämdheter hur hövligt han än bad besökare att avstå från att beträda gräsplanerna på borggården, att inte röka inom området eller på andra sätt följa ordningsföreskrifterna. Fjetterström meddelade att han bett vaktmästaren att hädanefter vara mycket försiktig i sitt umgänge med allmänheten för att undvika ytterligare "obehagliga sammanstötningar".⁵⁶

Den ökande tillströmningen ställde nya krav på turismens organisation. Författaren, journalisten och redaktören Hilding Källén framhöll i mitten av 1950-talet hur bristfälligt besöksverksamheten sköttes på Gripsholms slott. Marknadsföring saknades både från Nationalmuseums och från kommunens sida. Slottets attraktionsvärde varken presenterades eller utnyttjades till fullo.⁵⁷ I slutet av 1950-talet började besöksnäringen i Södermanland samordnas genom bildandet av ett turisttrafikförbund.⁵⁸ Men 1961 konstaterades att besöksfrekvensen var i vikande på Gripsholms slott. Nationalmuseum, som ansvarade för visningen av slottet och dess samlingar, inledde ett samarbet med skolradion i hopp om att väcka ungdomarnas intresse och locka skolklasser till besök.⁵⁹ Ett led i att öka tyngden i presentationen av Gripsholms slott var att anställa guider med konst- och kulturhistorisk kompetens. I listor över anställda på Gripsholm finns namn på personer som senare gjort karriär inom konsthistorisk forskning och kulturhistorisk myndighetsutövning.

Också i Kalmar län organiserades turismen i en turisttrafikförening, vilken stod bakom olika arrangemang. Sommaren 1962 ordnade förening-

en exempelvis stekardagar på Kalmar slott med slottsasado på grillad oxe, kostymparad och allsång med Egon Kjerrman.⁶⁰

Målkonflikter i Vadstena

Som en följd av andra världskrigets ekonomiska restriktioner hade de restaureringsarbeten som Erik Fant lett i Vadstena avbrutits i början av 1940-talet. Vissa rum i Vadstena slotts inre var i så dåligt skick att de inte kunde visas för allmänheten, till förtret för kulturhistoriskt intresserade Vadstenabor.⁶¹ Den tilltagande turismen anfördes som argument under 1950-talets senare del för att återuppta restaureringen. Arbetena leddes av länsarkitekten Karl Albert Larsson i samarbete med Iwar Anderson.⁶²

Landsarkivets framtida lokalisering var ännu inte löst. Redan 1939 hade beslut fattats om att det skulle flyttas till Linköping, men andra världskrigets utbrott hade gjort att beslutet lagts på is. Arkivets expansion fortgick i fuktiga och brandfarliga lokaler. Landsarkivets behov av expansionsutrymme utgjorde en konflikt med slottet som ett besöksmål för turister. I början av 1960-talet aktualiserades åter frågan om landsarkivets lokalisering och slottets framtida användning. Landsarkivarien Arnold Sandberg ansåg att Byggnadsstyrelsen borde överväga att stänga slottet för allmänheten. Sandberg hävdade, liksom hans föregångare, att arkivaliernas säkerhet var viktigare än att tillgodose den besökande allmänhetens intressen.⁶³

Slottets tomma salar hade en god akustik och Vadstena-Akademien, som bildades 1964, tog fasta på den särpräglade miljön och satte upp historiskt färgade operastycken. På kort tid etablerades akademien som en viktig intressent i diskussionerna om slottets framtida användning. Även om slottets salar i sig ersatte anspråk på ett omfattande sceneri, ställde akademiens verksamhet krav på lokaler där operauppsättningarna kunde repeteras. Viss teknisk utrustning, loger och förvaringsutrymmen krävdes också för föreställningarnas genomförande.⁶⁴ Repetitionerna sammanföll tidsmässigt med den period då slottet var tillgängligt för turister, vilket ställde till ömsesidigt förtret.

En konferens som behandlade slottets fortsatta användningsområden hölls 1965. Slottsarkitekten Nils Ahrbom hade blåst liv i tanken på att åter-

FIGUR 6. Bilism och turism blev ett radarpar när välfärden ökade efter andra världskriget. Reklamfotografering vid Kalmar slott år 1948. Foto W. Olsson, Kalmar länsmuseum.

uppbygga försvarsvallarna. Ahrbom fick i uppdrag att utreda hur slottet och vallarna skulle kunna inredas till konferensanläggning med tillhörande hotell och restaurangverksamhet. I nya vallar skulle landsarkivet kunna beredas moderna lokaler samtidigt som slottssalarnas interiörer kunde göras tillgängliga för besökare. Om slottet återfick sin arkitektoniska helhetsverkan och karaktär av försvarsanläggning från renässansen skulle det bli begriplig. För att avhjälpa interiörernas ödsliga tomhet bildades en stiftelse, vars syfte var att bidra till slottets möblering. Landsantikvarien och slottsarkitekten ingick i stiftelsens styrelse. Möbleringen skulle ske i samråd med Byggnadsstyrelsen för att garantera att såväl antikvariska och estetiska som myndighetsmässiga krav på inredningarna tillgodosågs.

I början av 1970-talet initierade landshövdingen en utredning som skulle ligga till grund för en turismsatsning i länsdelen.⁶⁵ Landshövdingen, Per Eckerberg, menade att länsdelens attraktion skulle öka och ekonomiska situation förbättras

om slottet och andra besöksmål utvecklades. Restaureringen av slottets förfallna och tomma salar kunde ge arbetstillfällen för byggnadsarbetare. Att bygga om delar av slottet till konferensanläggning blev en central fråga. Diskussionerna om för vem slottet skulle vara tillgängligt hårdnade och ledde till en debatt mellan Nils Ahrbom och Riksantikvarieämbetets Eyvind Unnerbäck, expert på Vadstena slotts historia.⁶⁶ De företrädde var sin syn på hur kulturhistoriskt intressanta byggnader skulle brukas. Ahrbom framhävde vikten av att slottet gavs en ekonomiskt bärkraftig, eller åtminstone i något avseende nyttig, funktion. Unnerbäck hävdade att slottets konst- och kulturhistoriska betydelse borde ligga till grund för ett beslut som minimerade ingreppen i själva byggnaden och gav så många som möjlig tillträde till de autentiska renässansmiljöerna. Enligt hans uppfattning innebar inredandet av en konferensanläggning och ett utökat landsarkiv inte bara ingrepp i slottets stomme. En stor del av allmänheten skulle utestängas från möjligheten att besöka slottets inre.

I slutet av 1970-talet sade Riksantikvarieämbetet nej till tanken att förlägga en konferens- och hotellanläggning till slottet. Samtidigt upphävdes planerna på att lokalisera landsarkivet till Linköping definitivt. Beslut fattades om återuppförande av första etappen av vallarna.⁶⁷ Ett villkor för Riksantikvarieämbetets godkännande var att vallarna till sin helhet skulle återuppföras inom en tioårsperiod. Nybyggnadsarbetena inleddes 1984.

År 1966 tog kommunens turistorganisation över ansvaret för visning av slottet. Kommunen fick samtidigt tillåtelse att använda slottets borggård för sådana musikaliska och sceniska evenemang som kunde anses passande i den historiska miljön. Grundinställningen till att Vadstena slott användes för dessa publika arrangemang var positiv från kulturarvsförvaltningens sida. Frekvensen av olika "kulturarrangemang" i form av hantverksmässor och julmarknader ökade markant. Slottet som plats för musikarrangemang av olika slag blev en viktig fråga under 1980- och 90-talen.

Ett problem som anfördes i samband med dessa arrangemang var att slottsportarna skadades av transporter som krävdes för scen- och musikanläggningar.⁶⁸ Förslag framfördes att en ny bro till borggården skulle anläggas för att klara de tunga transporter. Den största mängden av transpor-

ter var dock de som gick till landsarkivet, framhöll musikarrangemangens förespråkare. Landsarkivarien ansåg att landsarkivets verksamhet blockerats av de stora arrangemangen.⁶⁹ Riksantikvarieämbetet hyste farhågor om att slottets stomme kunde skadas av de vibrationer som de höga ljudnivåerna åstadkom och risken att de värdefulla portalerna skulle skadas var så stora att storskaliga arrangemang inte vidare kunde accepteras.⁷⁰

Vadstena kommun, Vadstena köpmannaförening och länsturistnämnden uppfattade ämbetets tveksamheter mot musikarrangemangen som en fråga om musikval. De artister som spelade på borggården var folkkära, exempelvis Eva Dahlgren och Tomas Ledin. Kommunen framhöll att de ifrågasatta musikarrangemangen hade positiva effekter för turismen i Vadstena. Dessutom innebar de att många kommuninvånare för första gången kom i kontakt med slottet.⁷¹ RAÄ avisade bestämt att det var en fråga om musiksmak.⁷² Som en kompromiss medgav Riksantikvarieämbetet att två konserter kunde arrangeras på borggården sommaren 1992, under förutsättning att vissa skyddsåtgärder vidtogs.

År 1999 slutfördes den sista etappen av vall-återuppbyggnaden, vilken också innebar att de två hörntornen som revs redan i början av 1800-talet

FIGUR 7. De nya vallarna och hörntornen i Vadstena har rekonstruerats till form och ytmaterial. Under vallarnas yta döljer sig helt moderna konstruktioner. Till vänster syns den nya bron till borggården, som möjliggör tunga godstransporter till slottet. Foto H. Geijer.

återuppfördes.⁷³ Då kunde utrymmen som tagits i anspråk av Vadstena-Akademien och landsarkivets resterande magasin inom slottet börja utrymmas, och förutsättningarna för att utveckla besöksverksamheten vid Vadstena slott förbättrades. Bland de rum som numera kan visas för besökarna finns den stora rikssalen, med sina fantasifulla slottsbildningar på väggarna. Vadstena-Akademien fick lämpligare lokaler. Satsningar på teater och musik lockar allt fler "whops" – Wealthy, Healthy Older People till slottet och andra kulturella sevärdheter i Vadstena.⁷⁴ Bland turisterna märks en ökad tillströmning av utländska besökare.⁷⁵

Slotts- och domkyrkomuseet i Linköping

Av residensslotten är det bara Västerås som kontinuerligt varit publikt tillgängligt, sedan länsmuseum etablerats där i slutet av 1800-talet.⁷⁶ Örebro läns museum flyttade från slottet år 1963.⁷⁷ Varken Uppsala eller Linköpings slott togs i anspråk som länsmuseum under den tidiga museibildningsfasen

vid 1800-talets slut.⁷⁸ Av och till fördes diskussioner och debatter om att öppna Linköpings slott för allmänheten.

Tanken på att återställa den forna rikssalen var seglivad.⁷⁹ Under en period vid slutet av 1970-talet förekom flitiga sammanträden i syfte att åstadkomma läns museilokaler på slottet. Läns museet var trångbott och ett tänkbart alternativ var att flytta vissa utställningar på slottet. Diskussionerna slutade med att museet byggdes till och slottet förblev stängt för allmänheten. Rikssalsplanerna lades ned i mitten av 1980-talet. Det statsfinansiella läget medgav inte satsningen enligt finansdepartementet, och Linköpings kommun beslöt att satsa på en annan lokal för den typ av arrangemang som kunde vara aktuella för en återskapad rikssal.

Uppmärksamheten riktades istället mot slottets anonyma och allt mer förfallna yttre.⁸⁰ I början av 1990-talet kom en upprustning av fasaderna igång. Målsättningen var att lyfta fram slottet i stadsbilden. Samtidigt gjordes byggnadsarkeologiska undersökningar i slottet inre. De fynd som påträffades gjorde att det fanns anledning att ifrå-

FIGUR 8. Linköpings slotts och domkyrkas historia presenteras i en fritt återskapad renässanssal. Foto H. Geijer.

gasätta den tidigare byggnadshistorieskrivningen. Arkeologernas intresse för fasaderna väcktes, det fanns möjlighet att utvinna ny kunskap om slottets byggnadshistoria när lös puts ändå måste tas ned. De driftiga arkeologerna fick till stånd ett omfattande murverksprojekt som i vissa stycken förändrade den gängse historieskrivningen kring slottet.⁸¹

Den nya kunskapen ville man göra publikt tillgänglig i slottets norra länga. Men inte bara slottets, utan också den närbelägna domkyrkans historia kunde visas i ett slotts- och domkyrkohistoriskt museum. Mellan de båda byggnaderna fanns ett intimt historiskt samband som kunde presenteras genom ett samlat grepp. För att driva projektet och söka medel för museets uppbyggnad och initiala drift bildades stiftelsen Linköpings slotts- och domkyrkomuseum, i dagligt tal kallad SODOM. Såväl landshövding som biskop ingick i stiftelsens styrelse. I arbetsgruppen för museet fanns bland andra representanter för Statens Fastighetsverk, Östergötlands läns museum och länsstyrelsen.

Förutom medelsansökningar till fonder av olika slag medverkade stiftelsen till framställning av "brasklappar", som skulle säljas till förmån för museets inredande. Brasklapparna var en konstnärlig tolkning av ett porträtt på putsen i norra flygelns bottenvåning, vilken sades föreställa biskop Brask. Brasklapparna lanserades med en särskild Braskdag i september 1998. Dagen innehöll skådespel och musik, slottsvisning, visning av domkyrkans samlingar och tal av landshövdingen, Björn Eriksson.⁸² Brasklappsförsäljningen blev ingen större succé men medelstilldelningen från olika stiftelser i kombination med Statens Fastighetsverks satsning på upprustningen av byggnaden gjorde att slottsmuseet kunde invigas år 2000.⁸³

I de handlingar som tillkom i samband med museets planerande saknas en tydlig definition av målgruppen för museet, för *vem* museet skulle skapas. Däremot finns ganska väl beskrivet *vad* man ville visa, och allt eftersom projektet framskred beskrevs *hur* det skulle ske med ökad tydlighet. Den berättelse som museet ville förmedla sträckte sig över en lång historisk period – från 1100-tal till 2000-tal – och över komplicerade historiska skeden med stora förändringar på både det rikspolitiska och socialhistoriska planet. Utställningarna delades upp i avdelningar; Medeltid,

Biskop Brask, Vasakungarna, Kyrkliga textilier och Landshövdingarna. Genom dessa avdelningar skulle tre teman löpa parallellt: Slottsherrens ämbete, byggnadsverksamhet och dess finansiering och slutligen social manifestation, hovliv och kyrklig prakt.

Det faktum att byggnaden i sig var en förutsättning för och en del av utställningen ställde krav på en gestaltning som motsvarade dessa behov. Resultatet blev en historiskt associativ utformning av museets olika rum som nära samspelar med de föremål och installationer som visas i rummen. Detta kom till uttryck i såväl formspråk som materialval och färgsättning. Det starka inslaget av byggnadsarkeologisk forskning som genomsyrade projektet kom framför allt till uttryck i det nordöstra tornrummets bottenvåning, som gestaltades som en utgrävningsplats med tydlig redovisning av de olika byggnadshistoriska skikt som detta byggnadsparti representerade.⁸⁴

Från bildning till upplevelse

Målet med besök på vasaslott tycks ursprungligen ha varit att uppleva de platser där viktiga historiska personer verkat och politiskt avgörande händelser i rikets historia utspelat sig. Från början av 1800-talet växer också ett kulturhistoriskt intresse fram, ursprungligen baserat på konsthistoriska studier. Med tiden ökade intresset för hur livet levts i slotten. De historiska representationerna har därför vidgats och kan spegla det sociala livet vid slotten. Fängelsekunder och brännvinstillverkning rensades bort på 1920-talet, men möter oss åter i dagens presentation av Kalmar slott.

Den syn på besökare och besökarnas syn på slotten som framträder i handlingar och litteratur återspeglar befolkningens skiktningar i olika tider. Den tidiga restaureringsperioden vid mitten av 1800-talet var en tid med stora sociala skillnader. Det var för en bildningselit, vilken förstod att uppskatta slotten som historiska minnesplatser och konsthistoriskt intressanta byggnader, som slotten skulle bevaras. För ämbetsmannen Fredrik Wilhelm Scholander representerade dagdrivare och okynniga pojkar ett hot mot byggnaderna. Sociala spänningarna förekom bland lustresenärer vid Gripsholm i slutet av 1800-talet. Agitation var ett inslag i folklivet som inte uppskattades av de

ämbetsmän som förvaltade slottet. Folkfesterna vid Kalmar slott var stötande för vissa. En av de klagande tolkade festerna i politiska termer.⁸⁵ I 1930-talets Vadstena anklagades vaktmästaren för att gynnat elegant klädda besökare medan "Medel-svensson" hade svårt att få tillträde till slottet. Införande av fasta visningstider och avgifter gjorde att alla besökare kunde behandlas på ett likartat sätt. Även sådana som propsade på förmåner kunde tvingas till att foga sig i det som gällde för allmänheten. Men risken fanns också att alla inte hade möjlighet att besöka slotten om kostanden blev för höga. Med tiden upphör anmärkningar kring klassegenskaper i materialet och besökarna blir till en allt mer anonym allmänhet. Tvåusen-talets inriktning på barnkultur gör att den enda grupp som kan urskiljas som speciell målgrupp i dagens presentation av vasaslotten är just barnen. De erbjuds särskilda visningar, kreativa aktiviteter och barnkalas.

Det är generellt sett svårt att identifiera en medvetet uttalad målgrupp för de gestaltningar som utförts vid olika restaureringsetapper. Argumentationen håller sig på ett allmänt historiskt och konsthistoriskt plan. Inte ens i sentida museala satsningar, exempelvis den i Linköping, finns målgruppen tydligt definierad. Det går dock att indirekt utläsa allmänna målsättningar och pedagogiska ambitioner i dokument kring slottsrestaurering och verksamhet vid slotten. Redan vid Gripsholmsrestaureringen på 1890-talet var den pedagogiska ambitionen uttalad.

I flera fall har en del av gestaltningen handlat om att förtydliga slottets historia som försvarsanläggningar. I Kalmar har vallarna etappvis genomgått omfattande upprustningar och från Martin Olssons tid har de medeltida försvarsverken åter lyfts fram i slottsanläggningen. I Gripsholm och Kalmar har vallgravar åter gjorts vattenförande. Nybyggnaden av vallarna i Vadstena genomfördes med argumentet att vallarna skulle tydliggöra slottet som en renässansborg och återge slottets arkitektoniska helhetsverkan. Därmed skulle det te sig mer begripligt för en besökande allmänhet. Samtidigt skulle fler intressanta rum i slottet kunna göras tillgängliga för besök.

Utgångspunkten för gestaltning och bruk har varit slottets kulturhistoriska värde, men det har förekommit konflikter mellan olika syn på kultur-

värden och godtagbara verksamheter. I handlingar från Vadstena finns flera exempel. Arkivets verksamhet och säkerhet hotades av att slottet samtidigt var ett besöksmål, ansåg flera landsarkivarier. Samordningen mellan Vadstena-Akademiens verksamhet och visningarna var också svår att uppnå i ett tidigt skede av akademiens verksamhet. Ur det myndighetsrelaterade materialet kan man utläsa att det har varit viktigt att värna om att slotten brukades på ett sätt som tog hänsyn till deras karaktär som historiska minnesmärken. Denna syn delas av såväl patriotiskt sinnade slottsbesökare som myndighetspersoner under 1900-talets förra hälft. Besökarna förväntades uppföra sig värdigt och de aktiviteter som anordnas måste vara passande. Missnöje har uttryckts över agitation och slagsmål, folkliga fester, folklustspel och rockmusik medan välgörenhetsmöten, sång- och musikaftnar med klassiskt program och kulturmässor varit acceptabla. Beträffande rockmusiken var det visserligen de tekniska konsekvenserna som var orsaken till antikvariernas oro, men de lokala och regionala aktörerna uppfattade situationen på ett annat sätt.

1970-talets debatt om användningen av Vadstena slott handlade till en del om vilka som kunde ha rätt att vistas i slottet i en vidare bemärkelse. Den sammanfaller med den tid då en svensk kulturpolitik offentliggörs. Farhågor uttrycktes för att den planerade kongress- och hotellanläggningen samt ett permanentat och utökat landsarkiv skulle komma att utestänga en stor del av allmänheten. Förespråkarna hävdade å sin sida att slottet skulle bli mer tillgängligt och fyllt av meningsfulla verksamheter och kritiserade den kulturhistoriskt betingade, restriktiva hållningen som ett utslag av elitism. En underförstådd konflikt mellan dem som bevakade slottets kulturhistoriska värde och dem som ville locka så stora skaror av människor som möjligt till platsen är kännetecknande för 1900-talets senare del. Med utvecklingen av kulturarvs- och upplevelseturism tycks den kulturhistoriskt rigida hållningen till slottets lämpliga användning ha luckrats upp. En tendens finns istället att bevarandevärde oreflekterat likställs med levandegörandepotential.

Staten är samtidigt både fastighetsägare och uppdragsgivare åt kulturarvsförvaltningen. För många av de statligt ägda byggnadsminnena har

Statens fastighetsverk det förvaltande uppdraget medan Riksantikvarieämbetet är tillsynsmyndighet. Båda har i uppdrag att tillgängliggöra och levandegöra kulturarvet för landets medborgare. Allmänheten har rättmätiga krav på tillgänglighet som delägare av kulturarvet. Samtidigt gör intäktskrav att ytor måste utnyttjas för uthyrning av lokaler på marknadsmässiga villkor, vilket begränsar den allmänna tillgängligheten. En del av hyresintäkterna är emellertid relaterad till den kulturarvs- och upplevelseturism som idag är under stark utveckling. Samarbetet mellan Statens fastighetsverk och stiftelser och organisationer, landstingskommunala, kommunala såväl som privata, vilka arbetar med slottsmiljöerna som besöksobjekt är väl etablerat och kommer förmodligen att utvecklas ytterligare i framtiden. Slottsbesökarna erbjuds redan i dag allt från traditionella museiutställningar till temamässor, teatervisningar och musikupplevelser.

Besöksverksamheten vid vasaslotten har under de undersökta 150 åren organiserats och utvecklats från vaktmästare som skötte visningar i mån av tid för "skådepengar" till dagens organiserade visningar med professionella guider. För visningarna ansvarar organisationer med museala, kommunala och privata intressenter. I dagens besöksnäring kan mål för besökarantal och krav på självfinansiering

eller vinstintressen påverka vilken historia som berättas, hur och för vem. Ur detta perspektiv framstår det som viktigt att fortsätta forskningen kring hur det byggda kulturarvet etablerats, använts och kan användas ur ett vidare perspektiv, som också omfattar de besökande och de många berättelser som har presenterats och som ännu kan lockas fram ur kulturhistoriska bebyggelsemiljöer så som slott och borgar.

Mia Geijer är Fil Dr. i arkitekturhistoria med inriktning på restaurering och kulturarvsförvaltning. Hon är utbildad som bebyggelseantikvarie vid Göteborgs universitet och vidareutbildning i restaurering och byggnadsvård vid CTH, KKH och KTH. Geijer är yrkesverksam som antikvarie vid länsstyrelsen i Örebro län.

Den här artikeln är en vidareutveckling av den forskning kring vasaslotten som kulturarv som presenterades i boken *Makten över monumenten – restaurering av vasaslott 1850–2000*, utkommen år 2007.

mia.geijer@lansstyrelsen.se

Noter

1. Ang. det statligt förvaltade beståndet av kulturhistoriskt intressanta byggnader och diskussioner om detta beståndsbildande och framtid, se Geijer 2004, s. 144 ff. och s. 138 ff.
2. En sådan undersökning som rör hur slott och herrgårdar presenterats i resehandböcker och turistbroschyrer har gjorts av Karin Lindvall. Petra Rantatalo har i någon mån berört detta i en avhandling som skolresornas utveckling. Lindvall 2004 och Rantatalo 2002. I den anglosaxiska litteraturen finns emellertid intressanta analyser av turismens betydelse för kulturarvets levandegörande, se exempelvis Lowenthal 1985 och 1998.
3. Geijer 2007.
4. Ljungman 1755.
5. Geijer 2007, s. 33.
6. Under Gustav III återinfördes censuren för en tid men den avskaffades definitivt genom tryckfrihetsförordningen 1810.
7. Thersner 1828–1843.
8. Tham 1849a, Tham 1849b, Tham 1852 och Tham 1854–1855.
9. Hofberg 1872.
10. Bjursten 1858.
11. Brunius 1838 och Brunius 1851.
12. Ang. folkbildningens utveckling, se Kärnfelt 2000 och Frängsmyr 2000, s. 147 ff.
13. Sundbärg 1901, s. 333 och Sehlin 1986, s. 7 ff.
14. Överintendenten ansvarade för Kongl. Museum samlingar fram till 1866 då Nationalmuseum inrättades. Ang. samlingarnas tillkomst, se Bjurström 1992, s. 18.
15. Arcadius 1997, 25 ff.
16. RA, ÖIÄ, Bib:30, ÖIÄ till Kungl maj:t 1873-04-22 och RA, ÖIÄ, Bib:34, ÖIÄ till Landshövdingen i Kalmar län 1877-01-20.
17. RA, ÖIÄ, Bib:41, ÖIÄ till Landshövdingen i Örebro län 1884-06-10.
18. RA, ÖIÄ, Bib:46, ÖIÄ till Landshövdingen i Västmanlands län 1889-06-02.
19. RA, ÖIÄ, FI bac:20, Landshövdingen i Kalmar till ÖIÄ 1874-05-06. Ang antropologmötet, se Ljungström 2002, s. 88 ff.
20. Eichhorn 1881.

21. Westlund 1946, s. 332.
22. RA, KBS, FI bac:9, E. Jacobsson, tjänstememorial 1898-05-19.
23. RA, KBS, A-byrån, B1:5, KBS till regeringen 1919-10-14 och I-byrån F4B:4, KBS till Nyköpings stad 1929-04-19.
24. RA, ÖiÅ och RA, KBS, I-byrån, div. handlingar ang. Nyköpings hus.
25. Se exempelvis Berthelson 1946.
26. År 1849 fick ÖiÅ ansvaret för de publika byggnaderna i landsorten och följande år lades också magsinsförvaltningen under ÖiÅ. 1851 sammanslogs anslaget för landsortsbyggnaderna och magasinsbyggnaderna. Se vidare Geijer 2004, s. 53 ff och 2007, s. 34 ff.
27. RA, ÖiÅ, FI bac:11, F. W. Scholander till ÖiÅ 1865-05-15.
28. RA, ÖiÅ, FI bab:2, F. W. Scholander, memorial 1858-08-09.
29. RA, ÖiÅ, B1b:16, ÖiÅ till Landshövdingen i Kalmar 1856-07-01.
30. När det nya cellfängelset i Kalmar stod färdigt 1854 flyttade fångvaktarna ut ur slottet. Geijer 2007, s. 47 f.
31. Fries blev en förgrundsgestalt inom den svenska KFUM-rörelsen. Kolmodin var professor i teologi vid Uppsala universitet.
32. Se t. ex. RA, ÖiÅ, F1bb:43, E. Jacobsson, tjänstememorial, 1895-04-22, B1b:52, ÖiÅ till Landshövdingen i Östergötland 1895-04-30 samt ÖiÅ till K. Fries och J. A. Kolmodin 1895-05-21.
33. Också Uppsala och Kalmar var aktuella för landsarkiv. Se t. ex. RA, ÖiÅ, B1b:50, ÖiÅ till Konungen 1893-04-11, B1b:53, ÖiÅ till Ecklesiastikdepartementet 1896-10-13, ÖiÅ till Konungen 1897-02-23, B1b:55, ÖiÅ till Riksarkivarien 1898-01-11, ÖiÅ till Landshövdingen i Östergötland 1898-10-11 och B1b:56, ÖiÅ till Konungen 1899-01-17.
34. RA, ÖiÅ, F1bb:43, Segelsällskapet Wetteren till ÖiÅ 1900-06-19, Länsstyrelsen i Östergötland till ÖiÅ 1900-06-30.
35. RA, ÖiÅ, F1bb:43, Ytrande, V. Örnberg 1900-06-28.
36. RA, Slottsarkivet, RMÅ, E2:182, K. Almlöf till RMÅ 1892-04-09.
37. Benämningen kastellan avsåg i äldre tid den som var befälhavare på en borg. Titeln användes i överförd bemärkelse på vaktmästaren vid Gripsholm. NatMus., Gripsholmsföreningen, Gripsholmsföreningens nämnd, Protokoll Nr. 9, 1890-03-31.
38. Om restaureringen av Gripsholms slott under 1890-talet, se Geijer 2007, s. 66 ff, Ljungström 1987 och Wollin 1950.
39. Edman 1999, s. 29 ff. Geijer 2007, s. 85 ff. Se också *Svenska Dagbladet* 1922-10-19.
40. RA, KBS, I-byrån, F1A:1053, Kalmar stadsfullmäktige till KBS 1921-12-07.
41. Namninsamlingen är intressant eftersom flertalet under-tecknare lagt till en yrkestitel eller på annat sätt markerat sin sociala tillhörighet. RA, Landsförsvarsdepartementet, E1:1258, konseljakt 1894-05-18. *Kalmar* 1893-12-17, *Barometern* 1894-02-07 och *Aftonbladet* 1894-03-31.
42. Se exempelvis Hahr 1906, Hahr 1907 och Hahr 1919.
43. RA, KBS, F1A:1052, T. Zommerstedt till riksantikvarien 1919-08-29.
44. RA, KBS, I-byrån, F1A:1052, Resolution, landshövdingen i Kalmar 1920-02-20, tjänstememorial C. Lindholm 1929-03-22.
45. RA, KBS, I-byrån, F1A:1052, N. Persson, Teaterförbundet till KBS, 1920-04-12.
46. RA, KBS, I-byrån, F1A:1052, Liknande ansökan från Falck avsågs 1921 och 1922. F1A:1053, KBS till H. Falck 1921-05-31 och 1922-06-21.
47. RA, KBS, I-byrån, F1A:1052, C. Lindholm, tjänstememorial 1920-04-12, F1A:1054, M. Olsson till KBS 1924-02-16.
48. RA, KBS, I-byrån, F1A: 1054, KBS till landshövdingen i Kalmar 1924-04-25.
49. Se exempelvis Bååth-Holmberg 1919, s. 29.
50. Edman 2005, s. 41 ff.
51. Geijer 2007, s. 125 och 148.
52. RA, KBS, I-byrån, F1B:132, S. Bergman till KBS 1940-10-03.
53. RA, KBS, I-byrån, F1B:134, C. Rogalin till KBS 1949-12-29.
54. RA, KBS, I-byrån, F1A:1055, brevväxling mellan C. Lindholm och C. Th. Gustafsson i oktober 1932.
55. RA, KBS, I-byrån, F1A:1355, B. W. Jönsson till KBS, 1928-10-19.
56. RA, KBS, I-byrån, F1A:1355, G. Fjetterström till KBS 1928-11-02.
57. ATA, BMM, Gripsholm, H. Källén 1954-03-16.
58. RA, Slottsarkivet, Gripsholmsarkivet, E3C:6, B. Ekinge, Södermanlands läns turisttrafikförbund 1960-05-09.
59. RA, Slottsarkivet, Gripsholmsarkivet, E3C:6, C. Nordenfalk till Ståthållaren på Gripsholm 1961-02-01.
60. KLM, Informationsblad från Kalmar Turisttrafikförening. Evenemanget hölls 1962-09-09.
61. Slottsarkitektarkivet i Vadstena, Länsarkitektkontorets upprustningsförslag, september 1957 och RA, KBS, I-byrån, F1B:132, S. Bergman till KBS 1940-10-03.
62. Arbetena finansierades i huvudsak av medel från länsarbetsnämnden.
63. Slottsarkitektkontoret, Vadstena, A. Sandberg till KBS 1962-01-17.
64. ATA, BMM, Vadstena slott, Vadstena-Akademien till RAÄ 1978-09-11, RAÄ till Vadstena-Akademien 1978-11-11.
65. Länsstyrelsen i Östergötland, 1972.
66. Unnerbäck 1973, Unnerbäck 1974 och Ahrbom 1973.
67. Byggnadsstyrelsen hade 1974 fått i uppdrag att utarbeta ett byggnadsprogram för slottet. Detta redovisades 1977. ATA, BMM, Vadstena slott, Utbildningsdepartementet till KBS 1978-06-01.
68. Stora arrangemang som Rocktåget och Badrock hölls på borggården i början av 1990-talet. Se exempelvis ATA, BMM, Vadstena slott, RAÄ till KBS 1986-01-29, RAÄ till KBS 1986-06-07, Länsstyrelsen i Östergötland till RAÄ 1991-03-26, Landarkivarien till KBS, Landsarkivarien till RAÄ 1991-08-16, KBS till F. Fernholm ang. bestämmelser i samband med Tomas Ledins sommarshow 1991-05-06, 1991-07-23, RAÄ till KBS 1991-10-21 och protokoll 1991-10-22.
69. ATA, BMM, Vadstena, slottet, Protokoll 1991-10-22.
70. De vibrationsmätningar som genomfördes visade att de svängningar som musiken åstadkom inte innebar någon fara för slottets stomme. Däremot överskred fönstrens skallringar gränsvärdena och svängningar i bjälklaget uppstod. ATA, BMM, Vadstena slott, Ingemanssons Akustik och Mekanik till RAÄ 1992-07-30.
71. ATA, BMM, Vadstena, slottet, Protokoll 1992-02-05, Vadstena kommun till RAÄ 1992-02-11, RAÄ till Vadstena kommun 1992-02-21, Östergötlands länsturistnämnd till RAÄ 1992-02-10 och Vadstena Köpmannaförening till RAÄ 1992-11-02.
72. ATA, BMM, Vadstena, slottet, M. Björnstad till Vadstena Köpmannaförening.

73. För en fördjupad analys av processen kring rekonstruktionen av vallar och torn i Vadstena, se Geijer 2007, s. 167 ff.
74. *Världen idag*, 2008-04-16.
75. *Corren*, 2007-07-23.
76. Under det tidiga 2000-talet fanns dock planer på att flytta museet och under en tid var museet stängt för allmänheten.
77. Under en kort period på 1990-talet fanns åter länsmuseets kulturhistoriska utställningar i Örebro slott.
78. Under 1930-talet fanns visserligen planer på att förlägga länsmuseet dit men till slut fattades beslut om att uppföra en ny museibyggnad efter ritningar av Nils Ahrbom och Helge Zimdal. ATA, Åmb. ark. 4, Linköping, O. Lundgren, PM 1929-10-21 och "Utredning rörande lämpligheten av eventuellt användande av Linköpings slott såsom lokal för Östergötlands museum samt Linköpings stads museum för skön konst, B. Cnattingius och E. Lundberg 1930-03 (saknar närmare datering) och Bergström 2005, s. 88 ff.
79. Se exempelvis Öglm, B. Lagerkrantz och A.-S. Topelius, PM 1978-09-19 "Ang. en filial till Östergötlands museum och slottets framtida drift" samt *Östgöta Correspondenten* 1986-11-22.
80. ATA, BMM, KBS till RAÅ 1984-02-24.
81. Ang. restaureringsprojektet, se Geijer 2007, s. 161 ff. De arkeologiska fynden redovisas i Feldt 2004.
82. Öglm, Linköpings slott, program "En dag som går till historien" 1998-09-12. Landshövdingen Björn Eriksson tog överhuvudtaget många initiativ till att locka besökare till slottet. Flera av dessa har involverat musik, sång och skådespel.
83. Bland bidragsgivarna fanns Linköpings kommuns kulturfond, den s. k. Carlstedtska fonden, samt Knut och Alice Wallenbergs Stiftelse. Också företag och privata donationer bidrog till finansieringen. Slottsmuseet, A. Hallinder 1998-08-07.
84. För en beskrivning och analys av den yttre och inre omgestaltningen av Linköpings slott, se Geijer 2007, s. 179 ff.
85. RA, KBS, I-byrån, FiA:1052, M. Sjöberg 1919-07-29.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA),
Byggnadsminnesmärken
Topografiska arkivet
Ämbetsarkivet

Linköpings slotts- och domkyrkomuseums arkiv

Nationalmuseum, Gripsholmsföreningens arkiv (NatMus)

Vadstena slott, slottsarkitektkontoret

Riksarkivet (RA)
Överintendentsämbetets arkiv (ÖIÄ)

Kungl. Byggnadsstyrelsens arkiv (RA, KBS)

Östergötlands läns museum (Öglm)

Tryckta källor och litteratur

Aftonbladet 1894-03-31, "Ett historiskt minnesmärke - militärkasern".
Ahrbom, Nils 1973, "Ahrbom svarar", *Arkitektur* 6 (s. 27-28).
Arcadius, Kerstin, 1997, *Museum på svenska*.
Barometern 1894-02-07, "Hvad man vill göra med Kalmar slott".
Bergström, Anders, 2005, "Mot en museal mönsteranläggning", *Folkhemmets museum*, Bergström, Anders & Victor Edman (s. 61-107).
Berthelson, Bertil, 1946, "Kulturminnesvården, provinsmuseerna och landsantikvarierna", *Ad Patriam Illustrandam*, Schück, Adolf & Bengt Thordeman (red), (s. 393-441).
Björsten, Herman, 1858, *Wadstena förr och nu*.
Björström, Per, 1992, *Nationalmuseum 1792-1992*.
Brunius, Carl Georg, 1938, *Antikvarisk och Arkitektonisk resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Västergötland, Wermland och Westergötland år 1838*.

Brunius, Carl Georg, 1851, *Konstanteckningar under en resa år 1849*.
Bååth-Holmberg, Cecilia, 1919, *Vid slott och sund*.
Corren 2007-07-23, "Rekordsommar för turismen i Vadstena".
Edman, Victor, 1999, *En svensk restaureringstradition*.
Edman, Victor, 2005, "Från monument till utställningsmaskin", *Folkhemmets museum*, Bergström, Anders & Victor Edman (s. 15-59).
Forssell, Christian Didrik, facsimil 1979 (1827-1835), *Ett år i Sverige*.
Eichhorn, Christoffer, 1881, "Kalmar slotts konsthistoria under renässansen", *Svenska fornminnesföreningens tidskrift* 1881, Oscar Montelius (red), (s. 218-238).
Feldt, Ann-Charlotte & Eva Modén 2004, *Linköpings slotts nya byggnadshistoria*.
Frängsmyr, Tore, 2000, *Svensk idéhistoria*.
Geijer, Mia, 2004, *Ett nationellt kulturarv*.
Geijer, Mia, 2007, *Makten över monumenten*.
Hahr, August, 1906-08-08, "Bör något åtgöras Kalmar slott?", *Kalmar*.
Hahr, August, 1907, "Kalmar slott", *Svenska turistföreningens årsskrift*, (s. 99-113).
Hahr, August, 1919-07-26, "Kalmar slott möter i djupt förfall Vasaminnets stora dag", *Svenska Dagbladet*.
Hofberg, Herman, 1872, *Genom Sveriges bygder*.
Kalmar 1893-12-17, "Drätselkammarens utlåtande över direktör Hallbergs motion angående åtgärder för en volontär- och en rekrytskola här i staden".
Kärnfelt, Johan, 2000, *Mellan nytta och nöje*.
Lindvall, Karin, 2004, "Präktiga egendomar, stilenligt kulturarv och trevliga besöksmål", *Herrgårdsromantik och stataröländ*, Mats Hellspång (red), (s. 58-107).
Ljungman, Carl Fredrich, 1755, *En kortfattad beskrifning, om Gripsholms slott, etc.*
Ljungström, Lars, 1987, *Aendnu gamblare*.
Ljungström, Olof, 2002, *Oscariansk antropologi*.

- Lowenthal, David, 1985, *The past is a foreign country*.
- Lowenthal, David, 1998, *The heritage crusade and the spoils of history*.
- Länsstyrelsen i Östergötland, 1972, *Kultur och turism i västra Östergötland*.
- Rantatalo, Petra, 2002, *Den resande eleven*.
- Sehlin, Halvar, 1986, "Hur det började", *Svenska Turistföreningen 100 år*, Halvar Sehlin (red), (s. 7–12).
- Sundbärg, Gustav, 1901, *Sveriges land och folk*.
- Svenska Dagbladet* 1922-10-19, "Kalmar slott har undergått en partiell restaurering".
- Tham, Wilhelm, 1949a, *Beskrifning öfver Örebro län*.
- Tham, Wilhelm, 1849b, *Beskrifning öfver Westerås län*.
- Tham, Wilhelm, 1850, *Beskrifning öfver Upsala län*.
- Tham, Wilhelm, 1852, *Beskrifning öfver Nyköpings län*.
- Tham, Wilhelm, 1854–1855, *Beskrifning öfver Linköpings län*, del 1–2.
- Thersner, Ulric, 1946, *Fordna och närvarande Sverige*, 2:a uppl.
- Unnerbäck, Eyvind, 1973, "Använda Vadstena slott – ja, men hur?", *Arkitektur* 6 (s. 26–27).
- Unnerbäck, Eyvind, 1974, "Vadstena slott som museum – är det nödvändigt?", *Arkitektur* 1, (s. 26–27).
- Westlund, Per-Olof, 1946, "Byggnadsminnen", *Ad Patriam Illustrandam*, Adolf Schück & Bengt Thordeman (red), (s. 321–374).
- Wollin, Nils G, 1950, *Gripsholmsföreningen och restaureringen på 1890-talet*.
- Världen idag* 2008-04-16, "Turistmål med utbud för både ande, själ och kropp".
- Östgöta Correspondenten* 1986-11-22, "Öppna slottet för oss".

On pilgrimage to Vasa castles – from Grand Tour to heritage tourism

by Mia Geijer

Summary

As historic and cultural monuments to Sweden's political history and to the affinity between regions and nation, the castles of the Vasa period have attracted growing numbers of tourists. The relationship between visitors, destinations and national authorities during the period can be traced through official documents, travelogues and other documents. The visitors have to a certain extent informed the authorities of their views, and thus left traces in the records kept by the management of castles. During the 150 years for which the castles have been managed as part of the national heritage, the spectrum of visitors has broadened. The first visitors were a cultural élite, whereas today the castles are visited by a broad-based general public from near and far. During the same

period, visitor activities have been developed and organised. Different agencies within the heritage administration have had different interests and views concerning ways in which the castles are to be made accessible and used.

Today living presentation and accessibility are important issues of heritage management. The present-day visitor industry is not governed solely by a desire to engage in historical and heritage-related educational activity. Other factors, such as demands for self-financing or profit interests, help to decide what history is related, in what way and to whom. Through research into changes in the way in which the heritage has been presented, used and visited, various perspectives can be articulated which are of value for the general future management of the heritage.

Keywords:

History of built environment, Cultural heritage, Tourism, Castles, Restoration, Management of built heritage, Renaissance